

Ю. А. Мицик (Київ)

З ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОЇ РАДИ 1654 р.*

ЕТЮДЗ.

*переляславська рада 1654 р. у висвітленні
Уалібурзької «Ординарної вівторкової газети»*

Найповніше у світі зібрання давньонімецької преси XV - першої третини XVIII ст., що видавалася не лише в Німеччині, але й в Австрії, Швейцарії, Чехії, Швеції та інших країнах, знаходиться в дослідницькому центрі "Прессефюршунг" ("Presseforschung") при Бременському університеті (ФРН). Серед інших тут зберігається практично повний комплект "Ординарної вівторкової газети" (Ordinari Dienstag - Zeitung), яка видавалася в Гамбурзі: 135 томів за 1618-1741 рр. Ця газета давала досить повну й оперативну інформацію про події в різних частинах світу, насамперед у Європі. Її сторінки рясніють повідомленнями з Лондона, Парижа, Відня, Неаполя, Базеля, Варшави, Кракова, Гданська, Москви, Львова та інших міст. Майже у кожному номері є дані про події в Україні, але вони практично ніколи не привертали до себе увагу науковців. А тільки побіжний перегляд газети дає можливість виявити ряд унікальних свідчень.

Так, гамбурзька газета повідомляє, що у 1625 р. 20 тис. українських козаків були завербовані на іспанську службу і діяли у Фріулі (північно-східна Італія). Газета за 4 червня 1651 р. подає повідомлення з Кракова про скерування Богданом Хмельницьким до Польщі "сотень розвідників, котрі отримали наказ спалювати всі будинки й двори шляхти, підбурювати селян до повстання". Далі знаходимо звістку, яка підтверджує зв'язок повстання Олександра Костки-Наперського у Польщі з Національно-визвольною війною українського народу 1648-1658 рр. За словами газети, "один з наших, що називав себе Костка, був, поза сумнівом, теж підбурений ворогом; під іменем королівського полководця зібрав під своїм керівництвом велику кількість селян і захопив укріплений замок у 10 милях звідси, в напрямку угорського кордону, який називається Чорштин". В іншому повідомленні (від 17 липня з Нойса, що в Сілезії) мова йшла про Берестецьку битву 1651 р., зокрема про панічну втечу ординців, про переговори, що їх вели обложені повстанці з королем Речі Посполитої Яном Казимиром. Зазначалося навіть, що кримський хан Іслам - Прей Ні був під час битви поранений, але це не підтверджується даними інших джерел.

Особливо цінний блок повідомлень стосується малоз'ясованого історичного явища, яким була Переяславська рада 1654 р., та подій, що стосувалися укладення українсько-російського договору. Ці повідомлення базуються на інформації, яка надійшла з Москви (лист від 20 січня), Варшави (від 18 лютого та 8 березня), Гданська (від 18 та 28 березня), Підгасць (від 26 лютого) та "з русинського Львова" (від 10 лютого). Самі листи інколи містять додаткові вказівки на вісті, що були отримані з України, наприклад з Костянтинова на Волині, з Туреччини тощо.

Власне, про перебіг самої ради гамбурзька газета повідомляє стисло. У повідомленнях йдеться про підготовку ради та події, що відбувалися після неї. Увагу авторів повідомлень у першу чергу привертала дії гетьмана Богдана Хмельницького. Насамперед повідомлялося про його зустріч у Переяславі

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. - 2003. - № 6.

з сімома московськими воєводами та священиками, котрі їх супроводжували; про присягу гетьмана на вірність цареві Олексію І, після чого склало присягу ще 1500 козаків. Як достовірно відомо, на Переяславській раді було близько 200 осіб, отже, у повідомленні явно йдеться про початок складання присяги цареві у містах Гетьманщини. Тоді ж, як свідчить газета, гетьман дозволив московським гарнізонам стати у Києві, Чернігові, Чорнобилі, а згідно з іншими свідченнями, - ще й у Білій Церкві та Немирові. Тут автори газетних повідомлень сплутали дозвіл на тривале перебування в українських містах московських гарнізонів (Київ) і тимчасове їх там перебування під час підготовки до наступу проти Речі Посполитої. Повідомляється, що московські священики нібито переосвятили православні храми, а сам Хмельницький був заново охрещений, однак ці повідомлення явно недостовірні.

Про умови українсько-російського союзу гамбурзька газета подає достовірні дані, принаймні звістки про деякі з них зустрічаємо в окремих польських та німецьких джерелах, наприклад, у фундаментальній хроніці "Театр Європи", яка тоді ж видавалась у Франкфурті-на-Майні. Згідно з цими умовами український уряд мав розірвати союз з Кримським ханством, відмовитися від підданства польському королю, заборонити вживання тютюну та алкогольних напоїв (в останньому випадку явно йдеться про заборону вільного винокуріння й запровадження державної монополії на цей вид діяльності), вигнати євреїв з України, а тих, хто продовжував би з ними торгувати, - відлучати від церкви.

Неодноразово у повідомленнях газети йдеться про зростання невдоволення українців ухвалами Переяславської ради, про відмову багатьох козаків присягати цареві, зокрема козаків Уманського полку та уманського полковника (тут, ясна річ, мова йде про Йосипа Глуха), а також полковника Івана Богуна, котрому уряд Речі Посполитої поспішив запропонувати за це "запорізьку булаву", бажаючи замінити ним Хмельницького. До речі, на сьогодні відоме звернення уряду Речі Посполитої до Богуна з пропозицією перейти на бік короля.

Описуються в газеті і військові приготування російських та українських військ, а також армії Речі Посполитої, в лавах якої служило чимало німецьких найманців; події першого з двох вальних сеймів 1654 р.; відмічається прагнення короля налагодити союз з кримським ханом, турецьким султаном, трансільванським князем Дердем II Ракоці та молдавським господарем. Згадується і про польське посольство до Туреччини, яке очолював М. Бегановський. Його турки тепло зустріли, а українське, що прибуло майже одночасно, було нібито заслано на галери, а його керівника - страчено.

Як бачимо, правдива інформація газети примхливо перепліталася з недостовірною. Повідомлення гамбурзької газети суперечать статейному списку московського посла Василя Бутурліна, котрий нерідко видавав бажане за дійсне, і в той же час відповідають свідченням безпосередніх учасників подій: чорнобильського протопопа та інформаторів українського шляхтича на службі Речі Посполитої Семена Павші. Вони описували хід Переяславської ради зовсім по-іншому, ніж це подано у статейному списку Бутурліна. Дійсно, Переяславська рада викликала неоднозначну реакцію в українському суспільстві, що межувало з розколом, причому на користь союзу з Москвою висловилося лише незначна частина населення Гетьманщини. Тому немає ніяких підстав сумніватися у свідченнях гамбурзької газети про те, що багато хто з козаків "не хотів цього чинити (тобто складати присягу цареві. - Ю.М.), були дуже неохайні", у її повідомленнях про якісь заворушення в Україні.

Умови договору 1654 р., наведені в "Ординарній вівторковій газеті", розходяться з тими, що збереглися у "Березневих статтях", але очевидно, що вони відбивають якісь реальні факти, ймовірно попередні усні домовленості, досягнуті у Переяславі. Так, московський уряд вже тоді прагнув запровадити монополію на винокуріння, але безуспішно. Цього він не досяг навіть у XVIII ст.!

Дійсно, у тодішній Московській державі ще існувала заборона на паління тютюну, на проживання євреїв у країні, тому логічно, що московський уряд прагнув завести в Україні подібні порядки, але й цього йому не вдалося зробити.

Що стосується даних про арешт і заслання київського митрополита Сильвестра Косова, то вони недостовірні, однак ця звістка з'явилася не на порожньому місці. Відомо, що митрополит і українське православне духовенство взагалі відмовилися присягати Олексію І, не бажаючи, щоб Українська Православна церква корилася Московському патріархатові. Позиція митрополита викликала роздратування Б.Хмельницького, і, очевидно, гетьманські погрози були сприйняті за чисту монету, що й спричинило появу звістки про арешт С.Косова.

Хоча у відомих документах, що відбивають умови договору 1654 р., укладеного представниками козацького та міщанського станів у Москві в березні 1654 р., не згадується про заборону українцям носити одяг польського крою, а простолюду - одяг з дорогого імпортного сукна та чобіт-сап'янців, однак збереглися джерела 1654 - 1657 рр., які засвідчують насильства московських воєвод над союзниками - українськими козаками в Білорусі. Зокрема, полковник Іван Нечай скаржився на те, що царські воєводи відрізають козакам "оселедці" на головах.

Досить достовірними є дані про прибуття в Україну відомого російського дипломата А.С.Матвєєва з грошима для виплати Війську Запорозькому, в окремих числах газети зустрічаються цікаві дані про задум грошової реформи у Московській державі, про подарунок Б.Хмельницькому царського каптана, про повернення з України до Москви царського дипломата Родіона Стрешнева. Варто відзначити наведений у газеті колоритний факт, який свідчив про "любов" українського народу до московитів, які тоді ще не встигли розперезатися в Україні: щоб убезпечити своє життя на зворотному шляху, посол мусив навіть поголити свою голову по-козацьки!

Вищезгадані свідчення гамбурзької газети проливають додаткове світло на Переяславську раду та укладення договору 1654 р., який оформив військово-політичний союз і об'єднав дві держави у своєрідну конфедерацію. Саме ці дані надходили до Європи й інформували зарубіжну громадськість про події, що відбувалися в Україні. Вони не втратили своєї актуальності й нині...

ЕТЮД 4.

Чз студій над присяжними книгами 1654 р.

Після відомої Переяславської ради 18(5) січня 1654 р. було досягнуто домовленості про те, що в Гетьманщині буде дана присяга на вірність цареві Олексію І. Зі свого боку В. В. Бутурлін, голова великого московського посольства, присягнув від імені царя українській стороні. Це, щоправда, заперечується рядом істориків, переважно російських. Для нас у даному випадку не це важливо, оскільки мова піде лише про ті документи, які мали засвідчити присягу населення Гетьманщини цареві.

Слід підкреслити, що всупереч нав'язуваному російською історіографією міфу, присяга на вірність цареві давалася далеко не всіми жителями України і далеко не на всій її території. Ця присяга могла бути дана тільки в межах Гетьманщини і то не всієї (це приблизно четверта частина етнічних українських земель). Не присягала й Запорізька Січ. У самій Гетьманщині від присяги було звільнено із зрозумілих причин неповнолітнє населення. Жіноцтво було відсторонене від присяги внаслідок становища жінки в тогочасному європейському суспільстві, не кажучи вже про азіатське. (Досить сказати, що в твердині демократії - Англії жінки добилися виборчих прав тільки на початку ХХ ст.!). Було відсторонене від присяги й українське селянство, яке становило більшість населення. Православне духовенство (іншого в Гетьманщині не було!) категорично відмовилося присягати цареві, не бажаючи ламати цер-

ковні канони й переходити під зверхність іншого патріарха. Залишалися, отже, тільки козаки з покаяною шляхтою та міщанство. Але й серед цих станів не було однастайності. Частина українського суспільства щиро дала присягу, поділяючи тодішню позицію керівництва Гетьманщини (гетьмана Богдана Хмельницького, генерального писаря Івана Виговського та ряду ін.) щодо укладення пакту з Московською державою. Але вже тоді значна частина українського суспільства виступила проти цього. Так, відомо, що ряд визначних керівників Української держави - полковники Іван Богун, Йосип Глух, Григорій Гуляницький, Іван Сірко та ін. - відмовилися присягати. Слід підкреслити, що від українців присягу нерідко брали силою, тому люди або ухилялися від присяги, тікаючи в інші населені пункти, навіть переходячи на польський бік, як це робили жителі Чорнобиля, або називалися під час присяги не своїм іменем¹.

Для прийняття присяги на Гетьманщину було відправлено спеціальних царських представників, які мали з цією метою об'їхати головні населені пункти конкретного полку, приймаючи присягу і в менших населених пунктах, що траплялися на їхньому шляху. Вони по завершенні своєї місії звітували спеціальними документами, які частково збереглися. Дані джерела можна поділити на 3 категорії.

1. Список 18 полків Гетьманщини, куди були послані представники царського уряду для прийняття присяги²;

2. Присяжні (переписні, записні) книги Білоцерківського та Ніжинського полків³;

3. Зведені дані з усіх присяжних книг⁴.

Перший та третій документи, які, до речі, були дуже лаконічні (кілька сторінок), були вже видрукувані та проаналізовані⁵. Найціннішими є присяжні книги (термін умовний, як і інші), котрі збереглися, на жаль, тільки по двох полках Гетьманщини та й то не повністю. Бракує початку присяжної книги Ніжинського полку з його найціннішою частиною - переліком полкової старшини й власне списку козаків та міщан полкового центру - Ніжина та ще деяких важливих населених пунктів.

Присяжні книги містять цінний опис головних населених пунктів, в яких розміщався полк (міст, містечок, великих сіл), унікальний ономастичний матеріал (хоча треба враховувати типові для московських писців перекручення в написанні українських прізвищ), і з огляду на це вони вже підготовлені нами разом з Мариною Кравець (Торонтський університет) до друку окремою книгою.

Керівником місії для **Білоцерківського полку** російським урядом було призначено стольника Леонтія Ларіоновича Лопухіна та піддячого Якова Портомоїна. Траса їхньої подорожі у січні 1654 р. (на жаль, у джерелі не подається дата перебування царських представників у конкретному населеному пункті) пролягала нібито наступним чином: Біла Церква - Ставища - Насташка - Синявка - Лісовичі - Ківшувата - Боярка - Кам'яний Брід - Вільховець - Шаулиха - "Чорний Кам'янець" - Рокитна - Ольшаниця - Германівка - Фастів - Бишів - Триліси.

Пишучи "нібито", ми не помилилися. Хоча саме в такій послідовності подаються списки козаків та міщан конкретних населених пунктів, однак, якщо накласти згадані населені пункти у такій же послідовності на карту, то побачимо певні невідповідності. Книгу явно укладали пізніше за попередніми записами й припустилися внаслідок цього певних похибок у послідовності подій.

На наш погляд, логічнішим виглядає такий маршрут. З Білої Церкви царські представники взяли на південь, на Ставища, потім повернули на північний схід і через Лісовичі (під Таращею, у 4 км. від останньої), прибули до Насташки (нині - однойменне смт. Рокитнянського р-ну у 17 км. від райцентру), потім у Синяву (нині - однойменне село у 3 км. від Рокитної) та саму Рокитну. Подальша траса подорожі вже цілком логічна. Вона пролягала

через Ківшувату (сучасне село Таращанського р-ну у 13 км. від райцентру), а потім Лопухін та Портомоїн взяли глибоко на південь, до міст, які лежали уздовж берегів рік Гнилий Тікич та Гірський Тікич, що вже на території сучасної Черкаської області. В їх числі: м. Боярка (тепер село Лисянського р-ну, що у 23 км. від райцентру); м. Кам'яний Брі́д (тепер село Лисянського р-ну, що у 17 км. від райцентру); м. Вільховець (тепер село Звенигородського р-ну, що у 12 км. на південь від райцентру); м. Шаулиха (тепер село Тальнівського р-ну, що у 17 км. на північний захід від райцентру); м. Чорна Кам'янка на р. Гірський Тікич (тепер село Маньківського р-ну, що у 20 км. на північний схід від райцентру).

Можливий й інший варіант: із Ставищ можна було їхати безпосередньо на Насташку, а після Рокитної та Синяви - на Лісовичі й Ківшувату, які знаходяться близько одна від одної.

Подальший шлях (після тікицьких міст) пролягав, за свідченнями присяжної книги, через Рокитну. Такий варіант, хоч і маловірогідний, але можливий. Далі царські представники, очевидно, побували в місті Ольшаниці (тепер смт. Рокитнянського р-ну, що лежить на схід від райцентру). (Говоримо "очевидно" тому, що подібних топонімів на Київщині кілька. Якщо, наприклад, мати на увазі сучасну Малу Вільшанку Білоцерківського р-ну, тоді найімовірніше, що до неї царські представники заїхали по дорозі з Білої Церкви на Ставища, або ж їдучи з берегів Гірського Тікича, на шляху до Білої Церкви). Дальший шлях виглядає таким чином: м. Германівка (нині - с. Красне Друге Обухівського р-ну, що у 18 км. від райцентру), тобто царські представники взяли на північ. З Германівки їхній шлях лежав на захід, на Триліси (нині - однойменне село Фастівського р-ну, у 13 км. від Фастова), потім на саме м. Фастів, а звідти - на м. Бишів (тепер однойменне село на північ від Фастова). Потім вони, очевидно, взяли курс на Київ. У лютому 1654 р. дана місія була в основному завершена, а вже на Великдень, який у 1654 р. припадав на 26 березня за старим стилем, думний дяк Ларіон Лопухін був з боярами В. В. Бутурліним та І. В. Олферьевим на обіді в Москві у царя Олексія⁶.

Варто вказати ще на одну важливу обставину. Хоча дослідники звертали увагу на значні зміни в кордонах полків, що сталися у 1649-1654 рр., однак це пояснювали звичайно наслідком військових дій, адміністративними реорганізаціями, тощо. І ніхто не звернув увагу на те, що інколи ці зміни були уявними, бо царські представники брали присягу не тільки в тому полку, до котрого вони були призначені. Аналіз обох присяжних книг, особливо Ніжинського полку, дає підстави твердити, що ці представники, очевидно, попередньо узгодивши свої дії з колегами, відбирали присягу і в частині міст сусідніх полків, особливо якщо вони знаходилися по дорозі або лежали близько від траси їхньої подорожі, про що нижче буде сказано.

Досить химерним виглядає маршрут царських представників, призначених у **Ніжинський полк** (стольник Михайло Дмитрієв та піддячий Степан Федоров). Вони, поза сумнівом, прибули спочатку у полковий центр - Ніжин, а потім вирушили в головні сотенні центри Ніжинського полку, не минаючи, звичайно, великих сіл, що лежали між ними. У збереженій частині присяжних книг Ніжинського полку список починається за всіма ознаками з козаків та міщан **Салтикової Дівиці** (нині - однойменне село Куликівського району Чернігівської області, яке лежить на лівому березі Десни на південний схід від Чернігова і на північ від Ніжина). Згідно з переліком населених пунктів та імен осіб, які дали присягу, виходить, що царські представники із Салтикової Дівиці начебто прибули до Авдіївки, що під Ковчином (нині Ковчин Куликівського р-ну в 9 км. від райцентру), тобто рухалися вздовж Десни на північний захід. Далі на їхньому шляху нібито лежала Жуківка (суч. однойменне село Куликівського р-ну за 6 км. від райцентру), потім Дроздівка (тепер с. Дроздівка Куликівського р-ну, що у 9 км. на південь від Куликівки). Отже, царські представники різко звернули на південь. Потім вони прибули 4.02. (25.01.) 1654 р.

до „Колчинки" (тепер с. Ковчин Куликівського р-ну за 9 км. від райцентру), тобто виходить, що вони знову повернулися на північ. Цей маршрут видається абсолютно нелогічним і нераціональним. Виходячи з хронології та послідовності перебування царських представників у більшості населених пунктів, можна зрозуміти і реальний маршрут, і принцип, за яким формувалися списки присяглих. Отже, московські представники прибували тільки у значні населені пункти і приймали там присягу не тільки від місцевих жителів, але й тих, хто прибував задля цього акту з навколишніх сіл. **В самі ці села представники не їздили, а лише додавали їхній опис, а також списки тих осіб (козаків та міщан), котрі там проживали і теоретично мали б давати присягу.** У такому разі правильніше вказувати в маршруті назви тільки більших населених пунктів, де були царські представники, а в дужках проставляти назви прилеглих сіл, у переважну більшість яких представники не заїжджали.

Продовжимо аналіз ітінерарія М. Дмитрієва та С. Федорова.

Того ж дня (**25 січня за старим стилем**) вони прибули з **Ковчина до міста „Березова"** (тепер смт. Березна Менського р-ну), тобто продовжували рухатися у північному напрямку, хоча взяли вже не на північний захід, а на північний схід. Серед навколишніх сіл згадуються: "Воложское"(Волозьке) (тепер с Волосковці Менського р-ну), с "Степановское" (тепер с Степанівка, що під Волосківцями), с. "Стольное" (тепер с Стольне Менського р-ну), с."Лохнинское" (тепер с. Локнисте Менського р-ну), "Михайлове Городище". **8. 02. (29. 01.) 1654 р. - м. Івангород** (тепер с Івангород Ічнянського р-ну). З навколишніх сіл згадуються с. "Хвастовцево" (тепер с Фастівці Бахмацького р-ну, що лежить на схід від Івангорода, с "Мартіновское" (тепер с Мартинівка Ічнянського р-ну поблизу Фастівців),с."Белмачовка", с. "Махновка" (тепер с Петрівка Борзнянського р-ну, що на північний захід від Івангорода), с "Максимівка" (тепер с Максимівка поблизу Рожнівки Ічнянського р-ну). Тут знову виникає якась нелогічність. Населені пункти, названі як такі, що знаходяться біля Березної, лежать переважно на схід від останньої. А Івангород лежить далеко на південь, тому на шляху до нього можна було заїхати хіба що у Стольне. Причому нічого не говориться про те, де знаходилися представники царя майже 4 дні. З Івангорода вони вирушили до м. "Сиволож" (тепер с. Сиволож Борзнянського р-ну) і **9. 02. (30.01.) 1654 р.** привели присутніх там людей до присяги. Виходить, що Дмитрієв та Федоров поверталися назад! Згадано й село "Онбищи" (тепер Омбиш Борзнянського р-ну), яке лежить якраз на шляху з Івангорода до Сиволожі.

10.02. (31.01) - містечко "Оленовка" (тепер с **Оленівка** Борзнянського р-ну), тобто просунулися ще далі на північ. Далі згадуються села "Вересоч" (тепер с Вересоч Куликівського р-ну), "Хибаловка" (тепер с Хибалівка того ж р-ну) і "Кладкова" (тепер с Кладківка того ж р-ну), "Печщи" (тепер с Печі того ж р-ну, що під Кругами). Ці населені пункти лежать далі на північний захід і знаходяться досить близько до Салтикової Дівиці, з котрої й почався опис подорожі Дмитрієва та Федорова у збереженій частині книги. Ясна річ, що такий гак вони не робили, що й підтверджує подальша хронологія подій.

12(2). 02. 1654 р. - Борзна. Далі згадуються села "Загоровское" (тепер с Велика Загоровка Борзнянського р-ну, що між Борзною та Плисками), "Плиски" (тепер с.Плиски Борзнянського р-ну, яке знаходиться на південь від райцентру, якраз на половині шляху до Івангорода), "Красиловское" (тепер с.Красилівка Бахмацького р-ну, що лежить на схід від Плисок), "Едутово" (тепер с. Ядути Борзнянського р-ну, яке лежить на північ від Борзни), "Холмов" (тепер с.Ховми, що на північний схід від Борзни), "Конашовская" (с. Кинашівка Борзнянського р-ну, котре розміщене на північ від Борзни), "Обтова" (дане село не ідентифіковане нами), с."Оленовское" (дане село (Оленівка?) нами не ідентифіковане). Так само незрозумілим є місцезнаходження "Новомеской" сотні: чи тут слід розуміти частину власне Борзни (що ймовірно), чи якийсь інший населений пункт. Неясно також, що це - "Кустовская сотня".

13(3). 02. 1654 р. - Шаповалівка (тепер однойменне село, що знаходиться в 7 км. на схід від Борзни). Далі згадуються села "Стрелниково" (тепер с. Стрільники Бахмацького р-ну, котре лежить на межі із Борзнянським, на схід від Миколаївки), "Старосвітцкое городище" або "Старое городище" (тепер с. Городище Бахмацького р-ну, що лежить в 14 км. на північ від Бахмача, на схід від Шаповалівки), "Высокое" (тепер с. Високе Борзнянського р-ну, котре лежить на північ від Шаповалівки), "Миколаевка" (тепер с. Миколаївка Борзнянського р-ну, що у 10 км. на схід від Борзни), "Носалевка" ("Солевка") (тепер с. Носелівка Борзнянського р-ну, котре лежить дещо на схід від Високого). Того ж дня царські представники прибули до міста **Бахмач** і встигли й там прийняти присягу. Далі названо наступні села: "Старий Бахмач" (очевидно, під м. Бахмачем), с. "Самбурцаво" (дане село не вдалося ідентифікувати), "Курен" (тепер с. Курінь, що у 3 км. від Бахмача).

16(6). 02. 1654 р. Дмитрієв та Федоров в'їхали на територію сучасної Сумщини, прибувши до м. Конотоп. Далі згадуються навколишні села: "Поповка" - (тепер Попівка, що у 6 км. на захід від Конотопа), "Веревка" (тепер с. Вирівка у 6 км. на захід від Конотопа), "Сосновка" (тепер с. Соснівка Конопського р-ну, котре лежить у 12 км. на південний захід від Конотопа). Того ж дня царські представники побували в с. "Подлипное" (тепер с. Підлипне, що у 6 км. на південь від Конотопа), а звідти взяли курс на Батурин.

17(7). 02. 1654 р. - Батурин. Називаються наступні села: "Обмочев" (тепер с. Обмачев Бахмацького р-ну), "Митченки" (тепер с. Мисченки Бахмацького р-ну), Красне (тепер с. Красне Бахмацького р-ну). Цікаво, що першим на шляху з Конотопа лежить Красне, потім - Митченки, потім - Батурин, врешті - Обмачев. У книзі ж вони подані у зворотному порядку. Це зайвий раз доводить, що Ніжинська присяжна книга формувалася після завершення місії Дмитрієва та Федорова, і маршрут через це подавався неточно.

18(8). 02. 1654 р. - Нові Млини (нині - однойменне село Борзнянського р-ну у 35 км. від Борзни, на північний схід від останньої). Далі названо села: "Головенки" (тепер с. Головеньки Борзнянського р-ну, що лежать південніше Нових Млинів), "Пекоровская" (тепер с. Пекарів Сосницького р-ну у 10 км. від Сосниці, між Сосницею і Новими Млинами), "Зношебылинова" (тепер с. Шабалинів Коропського р-ну, котре лежить на північний схід від Пекарів), "Нехавка" (тепер с. Нехаївка Коропського р-ну, що лежить східніше Пекарів).

19(9) лютого - Сосниці. Далі названі навколишні села: "Киреевское" (тепер с. Киріївка Сосницького р-ну, котре знаходиться в ії км. на північ від Сосниці), "Сызнетное" (тепер с. Зметнев, що у 18 км. на схід від Сосниці), "Зловки" (тепер с. Лави, що під Сосницею, на північ від неї), "Усть-Убедцкое" (можливо, тепер с. Велике Устя, що на південь від Сосниці).

20(10) лютого - м. Мена. Далі названо навколишні села: "Смаковшино" (тепер смт. Макошине, що у 12 км. від Мени), "Бабичи" (с. Баба, нині - Жовтневе Менського р-ну, що під Меною), "Деговая" (тепер с. Дягова Менського р-ну, що в 10 км. від Мени), "Коковичи" (тепер с. Куковичи Менського р-ну у 12 км. від Мени). Очевидно, **того ж дня** царські представники побували і в с. "Синявское" (тепер с. **Синявка** Менського р-ну, що лежить у 20 км. на північний захід від Мени). Не виключено, що побували також і в с. Волинка (тепер Сосницького р-ну, хоч воно й лежить досить далеко на схід від Синявки). Далі названо села: "Киселевское" (тепер с. Киселевка Менського р-ну, що в 10 км. на північ від Мени), "Боровичи" (очевидно, сучасне село Борківка Менського р-ну), "Чернобыч" (тепер с. Чорнотичі Сосницького р-ну), "Ольшанское" (тепер с. Ольшане Сосницького р-ну), "Вербиды" (тепер с. Верба Коропського р-ну), "Псаревка", "Мезинов" (тепер с. Мезин Коропського р-ну), "Родичев" (тепер с. Радичів Коропського р-ну), "Овдеевка" (тепер с. Авдіївка Сосницького р-ну), "Покошичи" (тепер с. Покошичі Коропського р-ну), "Хлопеники" (тепер с. Хлопеники Сосницького р-ну). Потім царські представники побували в с. **Понорниця** (тепер смт. Коропського р-ну, яке ле-

жити на схід від Волинки), причому в такому разі їхній шлях міг пролягати повз Чорнотичі й Вербу.

23(13) лютого - містечко Рожественське (нині - с Жовтневе Коропського р-ну), міститься різко на південь від Понорниці. Далі згадуються навколишні села: "Корелское" (тепер с. Карильське Коропського р-ну), "Очавулине", "Краснополя" (тепер с. Краснопілля Коропського р-ну), "Згородища" або "Городище" (тепер с. Городище Коропського р-ну), "Оболодское" (тепер с. Оболонье Коропського р-ну).

24 (14) лютого - м. Кролевець (нині - Сумської області). У присяжній книзі подаються довколишні села: "Олтынова" (тепер с. Алтинівка Кролевецького р-ну), "Райгородок" (тепер с. Райгородок Коропського р-ну), "Тулиголовка" (тепер с. Тулиголово Кролевецького р-ну), "Черториское" (с. Чорториги, нині с. Шевченкове Глухівського р-ну, що лежить між Кролевцем та Глуховим).

25(15) лютого - м. Глузів. Далі названі такі села: "Березавское" (с. Береза Глухівського р-ну), "Улановское" (тепер с. Уланове Глухівського р-ну), "Спаское" (тепер с. Спаське або Спаське поле, нині - Ленінське), "Литвиновичи" (тепер с. Литвиновичі Глухівського р-ну), "Некрасово" (тепер с. Некрасове Глухівського р-ну), "Клинов" або "Клин" (тепер смт Ямпіль Сумської обл.), "Полашкова" (нині с. Полошки Глухівського р-ну), "Гирино" (тепер с. Гирине біля с. Княжичів Сумської обл.), "Свапково" (тепер с. Сварків Глухівського р-ну).

28(18) лютого - м. Новгород-Сіверський. На своєму шляху вони, ймовірно, побували у вищезгаданих селах **Береза та Клин (Ямпіль)**. Після списку козаків Новгород - Сіверського у присяжних книгах згадані наступні села: "Шептаковское" (тепер с. Шептаки Новгород-Сіверського р-ну), "Каменное" (очевидно, сучасне с. Камінь, що стоїть під с. Кам'яна Слобода Новгород-Сіверського р-ну або й сама ця слобода), "Ивойты" (дане село не вдалося ідентифікувати), "Гирино" (нині с. Бирино Новгород-Сіверського р-ну), "Скитрое" (можливо, сучасне с. Смяч Новгород-Сіверського р-ну), "Блазова" (тепер с. Блистова Новгород-Сіверського р-ну), "Горбова" (тепер с. Горбове Новгород-Сіверського р-ну), "Рихлов" (мається на увазі відомий Свято-Микільський Рихловський монастир на території сучасного Коропського р-ну). При подальшій подорожі на північ царські представники ймовірно побували у таких селах, як **Шептаки, Смяч, Кам'янська Слобода**.

4 березня (22 лютого) - м. Стародуб. У присяжній книзі згадуються такі населені пункти Стародубщини, як містечко Погар, м. Почеп, с. Почеп - Старе Городище, Рогово, Тубільці, Глазове, Димове, Світле, Шубурове, Ішеве, Синькове, Кашево, містечко Топаль, Попова Гора, Бобове, Дрокова, м. Мглин. Реально представники побували, очевидно, в містечку **Топал і, с. Попова Гора, с. Бобові, містечках Дроков та Мглин**.

На відміну від Лопухіна й Портомоїна, царські представники до Ніжинського полку датували, хоч і не завжди, час свого перебування у конкретному населеному пункті, й за їх свідченнями виходить, що шлях з Івангорода до Стародуба (хронологія початку й кінця подорожі відсутня) царські представники проробили з 29. 01(8.02.) по 22.02(4.03.).1654 р.

Ясно, що за такий короткий термін практично неможливо було провести повноцінну роботу по приведенню людей до присяги й складенню списків осіб, які присягнули. Як і у випадку з присяжною книгою Білоцерківського полку, присяжна книга Ніжинського полку теж остаточно складалася після завершення місії по приведенню козаків та міщан до присяги. Ще одним аргументом на користь даного висновку є той факт, що існують принципові невідповідності і в офіційних документах царського уряду щодо міст, в яких мала відбиратися присяга. Так, згідно зі складеним у першій половині січня 1654 р. офіційним списком українських полків та міст, до котрих були послані царські представники, знаходимо такий перелік населених пунктів Білоцерківського полку: "Белая церковь, Ставища, Насташка, Синява, Лесе-

вичи, Ковшоватая, Боярка, Каменной Брод, Ольховец, Шавулиха, Черной Каменею, Трилеса-пуст, Рокитная, Олыпанка, Германовка-пуста, Фастов-пуст, Дедовчино-пуст, Бышов -пуст, Рожов-пуст. 20 городов". Насправді тут вказано 19 (не 20) міст, причому 5 з них були тоді запустілими внаслідок війни та пошесті. Природно, що в присяжній книзі не знаходимо Дідовчина та Рожева, але по чотирьох інших (Германівка, Триліси, Фастів, Бишів) подані списки їхніх жителів. Могли, звичайно, помилитися й упорядники "Списку", але, на наш погляд, царські представники використали тут існуючі реєстри жителів цих міст. У списку йдеться також про Ніжинський полк. Тут немає особливих відмінностей, але в переліку 16 міст значаться Глухів та Кобища, яких у присяжній книзі чомусь не знаходимо. У звідних даних Глухова теж немає (до нього, видно, представники й не заїжджали), зате є міста Носовка, Кобишевка, Козари, Салтикова Дівиця та містечко Володькова Дівиця. Вони відсутні у присяжній книзі через втрату її частини.

Присяжні книги Білоцерківського та Ніжинського полку дозволяють пролити світло на малознані сторінки історії цих військово-адміністративних одиниць Гетьманщини. Результати їх аналізу представлені нами в публікації цих книг, які подано до друку, тому немає сенсу їх тут переказувати. Слід підкреслити насамперед той факт, що царські представники були далеко не в усіх населених пунктах, які вони вказували у своїх звітах, а тільки в головних (полкове місто й частина сотенних). Крім того, вони приводили до присяги тільки частину жителів цих населених пунктів, а решту, без сумніву, вносили пізніше у присяжні книги на підставі полкових та сотенних козацьких реєстрів, списків міщанського населення. Це мали б бути сотенні та полкові реєстри, на підставі яких потім складався Реєстр Війська Запорізького 1651 р. (після підписання Білоцерківського миру 7.09.1651 р.). На жаль, він не зберігся, принаймні на сьогодні його ще не виявлено. Доводиться користуватися Реєстром Війська Запорізького, складеним після підписання Зборівського миру 18(8)08. 1649 р. Однак і таке порівняння свідчить, що при складанні присяжних книг, царські представники переносили прізвища козаків із сотенних реєстрів цілими блоками (так, як вони увійшли до складу Реєстру Війська Запорізького).

Отже, навіть російські джерела засвідчують брехливість міфу про нібито всенародний характер присяги населення Гетьманщини царю Олексію І.

¹ Мицик Ю. Полин-корінь. Скільки діяв українсько-російський договір 1654 року?// Старожитності. - 1991. - №1. - С.10-11; Мицик Ю.А. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. - Дніпропетровськ, 1996; Мицик Ю.А. Нові документи до історії Переяславської ради 1654 р. //Розбудова держави. - 1997. - № 2. - С.39-42.

² Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы (далі - ВУР) - М., 1954. - Т. 3. - № 226. Другий список вміщено в Актах ЮЗР (т.Х. - С. 239 - 240).

³ Російський державний архів давніх актів(далі - РДАДА) (Москва). - Ф. "Малороссийские дела". - 1654. - №2 (присяжна книга Білоцерківського полку); № 3 (присяжна книга Ніжинського полку).

⁴ ВУР. - Т. 3. - № 232.

⁵ У 10-у томі "Актов ЮЗР" подавалися незначні фрагменти з описом полкових міст і сумарними даними щодо кількості присягаючих осіб. Нами було видано фрагмент ніжинської присяжної книги, який стосується Батуринської сотні: Кравець М., Мицик Ю. З присяжних книг Ніжинського полку 1654 р. (Батурин) //Сіверянський літопис. - 2001. - №5. - С. 20 - 37.

⁶ Дворцовые разряды. - СПб., 1852. - Стлб 405. У цьому виданні, до речі, містяться деякі матеріали, що стосуються посольства В. В.Бутурліна в Україну в січні 1654 р.

Резюме

Публікацію присвячено аналізу деяких важливих писемних джерел з історії Переяславської ради та укладення російсько-українського договору 1654 р.

The publication is dedicated to the analysis of some important written sources from the history of the Pereyaslav Rada (Council of Pereyaslav) and concluding the Russian-Ukrainian treaty in 1654.